

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНОГО СТРЕСУ, ВИКЛИКАНОГО ГІБРИДНОЮ ВІЙНОЮ В УКРАЇНІ НА ПРОФЕСІЙНІ СПРОМОЖНОСТІ ПЕДАГОГІВ

Кондратенко Л.О.,

Манилова Л.М.,

Чекстере О.Ю.

Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України

Article info

Received
16 November
2015

Accepted
26 January 2016

В статті розглядаються проблеми, пов'язані із впливом стресу, викликаного гібридною війною, на виконання педагогом своїх професійних обов'язків. Педагогічна професія сама по собі є уразливою для впливу різного типу стресів, тому важливо відокремити вплив, пов'язаний із війною, від інших травмівних факторів, які теж можуть негативно впливати на професійні спроможності педагогів. В статті представлені результати вивчення рівня вираженості наслідків дії стресу у педагогів Києва та Мінська та показаний вплив стресу гібридної війни на емпатію, яка є однією з основних складових психологічної культури педагога, оскільки лежить в основі побудови якісної навчальної взаємодії педагога і дитини.

Ключові слова: стрес, посттравматичні стресові розлади, гібридна війна, психологічна культура вчителя, емпатія.

The article deals with the problems related to the impact of stress, caused by a "hybrid" war, on teacher performance of their professional duties. Teaching profession is vulnerable to the impact of different types of stress, so it is important to separate the impact associated with war trauma from other factors, which can also adversely affect the professional capacity of teachers. The article presents the results of the study of the severity of the effects of stress on teachers Kyiv and Minsk and shows effects of hybrid war stress on empathy, which is one of the main components of teachers psychological culture because it is the basis of building quality educational interaction between teacher and child.

Keywords: stress, post-traumatic stress disorder, hybrid warfare, psychological culture teacher empathy.

Copyright © 2016
All rights reserved.

Постановка проблеми. До педагогів соціумом завжди висувались підвищені вимоги. Ще в "Учительному Євангелії"(рік видання – 1619) Кирило Транквіліон Ставровецький у проповіді "Повчання про вчителів лінивих і п'яниць" писав: "Почуйте голос цей страшний і сувору погрозу, о вчителі й пастирі стада Христового... якщо в лінощах і пияцтві перебуватимеш, і не

дбатимеш про овець Христових, тоді засудженим будеш і на муки геєнські відісланим..." [7, с.372]. Педагог мав бути взірцем усіх людських чеснот, розумним і добрим вихователем, людиною, здатною зрозуміти та підтримати свого вихованця. В проекті "Етичного кодексу українського педагога" зазначається, що педагог "чесний і порядний в усіх питаннях", він "дотримується високого рівня культури, поводить стримано та тактовно, зберігає самоконтроль і витримку," "уникає проявів негативних емоційних реакцій", "приймає на себе особисту моральну відповідальність за всебічний розвиток учня", "виявляє професійний такт і високу культуру в спілкуванні та роботі з учнем", "будує взаємовідносини з батьками...учня на правах взаємної поваги, довіри, доброти, тактовності та відвертості" ... і т.д. [2].

Висловлені в проекті "Етичного кодексу українського педагога" вимоги відповідають інтересам суспільства однак наскільки вони корелюють з реальними можливостями шкільних учителів та вихователів дитячих садків, і що слід робити для підвищення рівня цієї кореляції навіть попри складну ситуацію, яка склалась в Україні внаслідок анексії Криму та бойових дій на Сході?

Педагогічна професія є надзвичайно чутливою до впливу різного типу стресів. В документах ETUCE (Європейський комітет профспілок освіти) наголошується на тому, що навіть у благополучних, багатих європейських державах педагоги страждають на різні типи розладів психічного та фізичного здоров'я, породжених стресами. Причому стрес може виступати як причиною так і наслідком захворювання. До факторів, що викликають найбільшу травматизацію педагогів відносяться нервові перенапруження, фрустрація, соціоекономічні причини, втрата відчуття стабільності та безпечності на робочому місці, недостатній рівень соціального визнання учителя та організація роботи в школах, яка часто підпорядковується авторитарним еталонам, є рутинною та позбавленою можливості прояву ініціативи. Наслідком впливу різних травмуючих факторів може бути як втрата так і блокування педагогом ряду професійних якостей, які, по суті визначають рівень ефективності його діяльності [9]. Всі названі ETUCE причини впливають і на педагогів України, однак до них долучаються специфічні фактори породжені гібридною війною, травмівний вплив якої в рази збільшує можливість виникнення травматичних розладів у населення. Щоб виявити, як саме стрес гібридної війни впливає на українських педагогів співробітниками лабораторії психодіагностики та науково-психологічної інформації було проведене дослідження за допомогою Міссісіпської шкали для оцінки посттравматичних реакцій у Києві та Мінську (столиці країни, в якій не відбуваються воєнні дії, а населення за своїм менталітетом близьке до українців) [5; 6; 8; 10; 11; 12]. Згадана шкала існує в двох формах – цивільному та військовому варіантах. Цивільний варіант складається із 39 тверджень,

кожне із яких оцінюється за п'ятибальною шкалою Р. Лікерта. Оцінка результатів здійснюється за сумою балів усіх тверджень. Цей підсумковий показник дозволяє виявити ступінь впливу травмивного досвіду (розладу адаптації), перенесеного індивідом. Пункти опитувальника 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 23, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 35 мають пряму шкалу оцінювання, а пункти 2, 6, 11, 17, 19, 22, 24, 27, 30, 34 – зворотну. Питання, що містяться в опитувальнику, діляться на 4 групи (кластери), три з яких співвідносяться з критеріями DSM. А саме: 11 тверджень спрямовані на визначення симптомів вторгнення, 15 – визначають симптоми уникнення і 8 тверджень відносяться до критерію фізіологічної збудливості (гіперактивації). Ще п'ять питань слугують для виявлення відчуття провини і суїцидальності. Як показали дослідження, Міссісіпська шкала посідає необхідні психометричні властивості, а високий підсумковий бал за шкалою добре корелює з діагнозом "посттравматичний стресовий розлад" [10; 11; 12] та досить точно виявляє рівень адаптації/дезадаптації до травмивної події (подій).

Дослідження в Києві проводилось у перший день по закінченню зимових канікул, а у Мінську з кінця квітня до кінця другої декади травня. Такий підхід мав сприяти виявленню впливу саме гібридної війни на психологічний стан досліджуваних, оскільки зрозуміло, що негативна дія кумулятивного стресу, пов'язаного з професійною діяльністю педагогів, вища перед закінченням навчального року, ніж відразу після довготривалого відпочинку на новорічні та різдвяні свята. Узагальнені результати представлені в таблиці 1.

Таблица 1

Величини	Київ	Мінськ	Порівняння даних в Києві і Мінську
Кількість опитаних (N)	73	48	-
Сума набраних балів (Σ)	6510	3636	-
Середнє арифметичне (M)	89,17	75,75	-
Імовірна помилка для середнього арифметичного (P.E.)	$\pm 1,26$	$\pm 1,29$	-
Стандартне відхилення (σ)	15,908	14,969	-
Різниця двох середніх арифметичних (D)	-	-	13,42
Стандартна помилка різниці двох середніх арифметичних (σ_d)	-	-	2,852
Критична частка D/σ_d	-	-	4,705

Слід відмітити, що Міссісіпська шкала не нормалізована стосовно жителів пострадянського простору, що створює певні труднощі при аналізі результатів.

Українські медики, які вивчали наслідки травмівного стресу у жителів Слов'янська, дають такі рівні розладу адаптації (р.а.):

- низький рівень р.а. < 40 балів;
- знижений рівень р.а. – 40 - 78 балів;
- середній рівень р.а. – 79 - 117 балів;
- підвищений рівень р.а. – 118 - 156 балів;
- високий рівень р.а. > 156 балів [3, с.8].

Московський Інститут психотерапії та клінічної психології [5] взагалі не використовує термін "розлад адаптації", а розглядає результати з точки зору можливості виникнення ПТСР та психічних розладів:

ПТСР – 112 балів і більше; психічні розлади – 86 ± 25 балів; добре адаптовані – 60 балів і менше.

Сайт національного центру з ПТСР (США) [6] для військових рекомендує такі інтервали: ПТСР – 130 балів і більше (підозра на ПТСР від 112 балів); психічні порушення – 86 ± 26 балів; добре адаптовані – 76 ± 18 балів.

Найбільша різниця між даним американського центру з ПТСР стосується кількості балів, за якої у людини діагностується посттравматичний стресовий розлад – 130 балів і більше в американських джерелах, 112 балів і більше в російських та підвищений рівень дезадаптації (118 балів) в українських. Така неузгодженість пов'язана, насамперед, з тенденцією американців (особливо ветеранів бойових дій) завищувати свої психологічні проблеми і таким чином отримувати додаткову соціальну і медичну допомогу, а жителів пострадянського простору – їх занижувати, вважаючи свої страждання "нормальними" з огляду на проблеми, які вони пережили або переживають. До того ж кілька тверджень шкали (зокрема про допустимість думок про самогубство, або вживання алкоголю чи наркотиків для покращення психічного самопочуття) наштовхується на своєрідні табу, що існують у християнській моралі православних українців, чи професійних етичних принципах вчителів.

Однак, навіть з урахуванням наведених застережень, проведене дослідження показало високий рівень травматизації київських педагогів, які за своїми середніми показниками значно випереджають середні показники мінських педагогів (89,17 балів проти 75,75), що свідчить про те, що на психічне здоров'я київських педагогів дійсно діє додатковий стрес гібридної війни, хоча жодних бойових дій Київ не зазнав. Педагоги Києва травмуються опосередковано через переживання подій, які відбуваються на Сході країни та шляхом вторинного стресу, що з'являється в ході спілкування з людьми, які пройшли через страхіття війни (воїни АТО, волонтери, вимушені переселенці, члени родин загиблих чи поранених, тощо) та співпереживання з ними.

Розглянемо отримані результати докладніше – див. табл. 2.

Таблиця 2

Рівні розладу адаптації	Київ	
	N	%
Добре адаптовані, за даними Інституту психотерапії та клінічної психології (≤ 60)	2	2,7
Добре адаптовані за даними National Center for PTSD (≤ 76)	18	24,7
Психічні порушення (77-112)	48	65,75
Ті, що потребують подальшого обстеження на можливість ПТСР (≥ 112)	5	6,8

Як видно з таблиці, 6,8% київських педагогів потребують додаткового лікарського обстеження на предмет діагностики захворювання на ПТСР, а психічні порушення можуть бути виявлені у 65,75% протестованих вчителів. При цьому 35 з них (73%) знаходяться у верхній частині шкали і не потрапляють в інтервал (77 – 86), у якому психічні порушення лише ймовірні.

При проведенні аналізу особливостей виявлених посттравматичних стресових розладів важливо звертати увагу на групи симптомів, найпоширеніші серед яких:

- симптоми вторгнення – травмівні спогади, нічні кошмари;
- симптоми уникнення – уникання нагадування про травмівні події;
- гіперактивація – постійне психофізіологічне збудження, порушення сну;
- почуття вини та суїцидальність – важкий психоемоційний стан.

У рейтингу значущості для вчителів-киян на першому місці стоїть група вторгнення, потім гіперактивації, за ними йде група уникнення і на останньому місці – група симптомів почуття вини та суїцидальності. Однак, низькі показники групи симптомів почуття вини та суїцидальності не зовсім відповідають реальності, оскільки саме почуття вини займає перше місце в рейтингу симптомів. Просто, як уже говорилось вище, суїцидальність являє собою табу в християнській культурі, що і позначилось на загальному показнику групи симптомів. Рейтингові номери симптомів наведені в табл. 3.

Як видно з таблиці педагоги-кияни болюче переживають відчуття вини; з тривогою відмічають у себе погіршення когнітивних здатностей (пам'яті, уваги); їх хвилюють нездатність зосередитись, зростає власна неврівноваженість, неспроможність поділитись своїми проблемами з близькими, дискомфорт у натовпі, тривожність, страх перед неочікуваним, незрозуміла постійна втома, внутрішній неспокій, психічна вичерпаність. Зрозуміло, що ці прояви стресових розладів негативно позначаються на професійних спроможностях учителів та вихователів. Хронічно втомлений, знервований педагог, якому важко зосередитись, у якого значно погіршились пам'ять та увага, зростає тривожність, знизився рівень самоконтролю навряд

чи може бути ефективним учителем чи вихователем. Складність проблеми збільшується і тим, що з кожним днем неоголошеної війни в класах збільшується кількість психологічно травмованих дітей, і якщо спочатку це були виключно вимушені переселенці, то тепер до них приєдналися діти бійців і волонтерів АТО. І кожна постраждала дитина вимагає особливого ставлення до себе з боку педагога, яке, на жаль, багато педагогів просто не в силі проявити із-за власного травмування.

Таблиця 3

Симптоми	Київ	
	Середні суми балів	Рейтинговий номер
Відчуття вини	3,4	1
Погіршення пам'яті	3,2	2
Не можу розповісти, бо не зрозуміють	3,2	3
Дискомфорт в натопті	3,2	4
Страх перед неочікуваним	3,0	5
Втома, психічна вичерпаність	2,98	6
Внутрішній неспокій, неврівноваженість	2,9	7
Неспокійний сон	2,8	8
Робота стала тягарем	2,8	9
Проблеми з увагою, нездатність зосередитись	2,79	10
Постійна пильність, настороженість	2,7	11
Проблеми у побудові емоційних контактів з близькими	2,7	12
Зміна уподобань, вже не радує те, що раніше	2,6	13
Зменшення кола друзів	2,6	14
Проблеми із засинанням	2,5	15
Втрата самоконтролю, надмірна дратівливість, «зриваюся через дрібниці»	2,5	16
Спогади виводять із рівноваги	2,4	17
Зовнішня відсутність почуттів	2,4	18
Зменшення бажання бути в товаристві інших людей	2,3	19
Навіть найближчі мене не розуміють	2,3	20

В особистих розмовах з психологами педагоги скаржились, що їм стало важче готуватись і проводити заняття з дітьми, що вони відчувають нехоть до роботи, а особливо їх хвилювало те, що вони почали помічати у собі намагання уникати розмов і роздумів про складні обставини в житті дітей, контактів з дітьми та батьками, які пережили важку психологічну травму. "Я стала якоюсь холодною, знаю, що у цієї дитини горе, але замість того, щоб

співчувати злюсь на неї – чого вона тут сидить і рюмсає, хай іде додому і там плаче" – скаржилась дуже хороша вчителька початкової школи.

Для того, щоб зрозуміти, що відбувається зі здатністю педагогів, які перебувають під впливом стресу, до співпереживання зі своїми вихованцями, розуміння їх психологічного стану було проведене вивчення рівня емпатії за допомогою "Методики діагностики рівня емпатійних здібностей В.В.Бойко" [1; 4] педагогів Дніпровського району м.Києва.

Таблиця 4

№	РЕІУЗІ	сума	рівень	№	РЕІУЗІ	сума	рівень
1	144344	20	занижений	25	044331	15	занижений
2	451346	23	середній	26	426426	24	середній
3	335323	19	занижений	27	253433	20	занижений
4	451433	20	занижений	28	541346	23	середній
5	354335	23	середній	29	353434	22	середній
6	454213	19	занижений	30	355323	21	занижений
7	044331	15	занижений	31	250442	17	занижений
8	426426	24	середній	32	335356	25	середній
9	253433	20	занижений	33	044331	15	занижений
10	541346	23	середній	34	426426	24	середній
11	353434	22	середній	35	354335	23	середній
12	355323	21	занижений	36	454213	19	занижений
13	250442	17	занижений	37	144344	20	занижений
14	335356	25	середній	38	253433	20	занижений
15	334433	20	занижений	39	541346	23	середній
16	433433	20	занижений	40	353434	22	середній
17	354335	23	середній	41	451346	23	середній
18	454213	19	занижений	42	335323	19	занижений
19	144344	20	занижений	43	355323	21	занижений
20	451346	23	середній	44	250442	17	занижений
21	335323	19	занижений	45	335356	25	середній
22	451433	20	занижений	46	451433	20	занижений
23	334433	20	занижений	47	334433	20	занижений
24	433433	20	занижений	48	433433	20	занижений

Методика В.В.Бойка складається із 36 тверджень, кожне із яких може бути оцінене як таке, що відповідає особистісним характеристикам опитуваного (ставиться +), або не відповідає (ставиться -). Рівні прояву певної якості (відповідає до певної міри, відповідає частково і т.п.) не фіксуються, що, звичайно, дещо зменшує точність вияву рівня емпатії. При опрацюванні результатів підраховується кількість відповідей, які співпадають з ключем (кожне співпадіння оцінюється в одному бал) за кожною виокремленою шкалою, а потім визначається сумарна оцінка. В методиці шість шкал:

1. Раціональний канал емпатії: +1, +7, -13, +19, +25, -31;
2. Емоційний канал емпатії: -2, +8, -14, +20, -26, +32;
3. Інтуїтивний канал емпатії: -3, +9, +15, +21, +27, -33;
4. Установки, які сприяють емпатії: +4, -10, -16, -22, -28, -34;
5. Здатність до емпатії: +5, -11, -17, -23, -29, -35;
6. Ідентифікація в емпатії: +6, +12, +18, -24, +30, -36.

Високому рівню емпатії відповідає результат в 30 балів і вище, середньому 22 – 29, заниженому - 15- 21, дуже низькому – 14 балів і менше.

Всього було протестовано 48 педагогів. Тестування не було анонімним, а тому на його результати повинно було вплинути зрозуміле бажання людини виглядати краще, особливо коли це стосується такого явища як емпатія, що належить до головних професійних якостей педагога. Результати представлені в табл. 4.

Високий рівень емпатії не показав жодний досліджуваний, правда, не було виявлено і педагогів із дуже низьким рівнем емпатії. Середній рівень виявили 18 педагогів (37,5%), занижений 30 (62,5%). Проведене дослідження показало, що дійсно в ситуації стресу вчителі (поза власної волі) знижують рівень своїх емпатійних здатностей. І це не дивно, саме емпатія є головним інструментом за допомогою якого привласнюються чужі емоції. Захищаючись від впливу цього додаткового, так званого вторинного стресу педагоги вибудовують особистісне укриття від надмірних переживань і травмівних емоцій.

Підводячи підсумки вивчення рівня дезадаптації та стресу київських педагогів, можна констатувати, що вони, крім традиційного "учительського стресу" піддаються дії травмівних факторів, пов'язаних з гібридною війною. Наслідком комуляції різних негативних впливів на психіку, стає зниження рівня професійних здатностей та блокування важливих складових психологічної культури педагога, зокрема емпатії. Вчителі, як особливо вразлива група населення потребують психологічної підтримки та спеціального тренінгу копінг стратегій, які дозволять їм ефективно справлятися із стресом.

Література

1. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других/В.В.Бойко. – М.: Филінг, 1996. — 472 с.
2. Етичний кодекс українського педагога (Проект)// Режим електронного доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11292
3. Линский И.В., Кузьминов В.Н., Позднякова Н.В., Онищук С.В., Шестопалова Л.Ф., Гриневич Е.Г. Расстройства адаптации среди гражданского населения, пережившего боевые действия, спустя месяц после их прекращения/ И.В.Линский, В.Н.Кузьминов, Н.В.Позднякова, С.В.Онищук, Л.Ф.Шестопалова, Е.Г.Гриневич // Український вісник психоневрології. – Том 22, вип.3 (80) – 2014. – С.5-12.

4. Методика диагностики уровня эмпатических способностей В.В.Бойко// Энциклопедия психодиагностики. Психодиагностика семьи. – Самара: Издательский дом "Бахрах-М", 2009. – с.185 – 187.
5. Сайт Института психотерапии та клінічної психології, Москва. [Електронний ресурс]- Режим доступу: <https://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=1768>
6. Сайт: PTSD: National Center for PTSD - [Електронний ресурс]- Режим доступу: www.ptsd.va.gov/professional/assessment/adult-sr/mississippi-scale-m-ptsd.asp
7. Ставровецкий, Кирило Транквіліон. Учителъне Євангеліє/ Кирило Транквіліон Ставровецкий; пер. з ц.-сл. Б.Крyса, Д.Суройд, Т.Трофименко. – Львів: Свічадо, 2014. – 680 с.
8. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса - СПб: Пупер, 2001. - 272 с.
9. Education International (EI) European Trade Union Committee for Education (ETUCE) Study on Stress: The cause of stress for teachers, its effects, and suggested approaches to reduce it. In collaboration with the World Health Organisation .Ref. 7609[Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://www.convittonapoli.it/usr/uploads/15.1\)%20The%20cause%20of%20stress%20for%20teachers,%20its%20effects,%20and%20suggested%20approaches%20to%20reduce%20it..pdf](http://www.convittonapoli.it/usr/uploads/15.1)%20The%20cause%20of%20stress%20for%20teachers,%20its%20effects,%20and%20suggested%20approaches%20to%20reduce%20it..pdf)
10. Lauterbach Dean, Vrana Scott, King Daniel W., King Lynda A. Psychometric Properties of the Civilian Version of the Mississippi PTSD Scale// Journal of Traumatic Stress, Vol. 10, No. 3, 1997 – p.499 – 513.
11. The Mississippi Scale for Civilian PTSD (CMS)[Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.clintools.com/victims/resources/assessment/ptsd/cms.html>.
12. Vreven D.L., Gudanowski D.M., King L.A., King D.W. The civilian version of the Mississippi PTSD Scale: a psychometric evaluation. // Journal of Traumatic Stress. - 1995. - Vol.8(1). - 91-109.

References

1. Boyko V.V. Energiya emotsiy v obshchenii: vzglyad na sebya i na drugikh/V.V.Boyko. – М.: Filin. 1996. — 472 s
2. Etychnyi kodeks ukrainskoho pedahoha (Proekt)// URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11292
3. Linskiy I.V., Kuzminov V.N., Pozdnyakova N.V., Onischuk S.V., Shestopalova L.F., Grinevich E.G. Rasstroystva adaptatsii sredi grazhdanskogo naseleniya, perezhivshogo boevye deystviya, spustya mesyats posle ih prekrascheniya/ I.V.Linskiy, V.N.Kuzminov, N.V.Pozdnyakova, S.V.Onischuk, L.F.Shestopalova, E.G.Grinevich // Ukrainskij visnyk psihonevrologiji. – Tom 22, vyp.3 (80) – 2014 .– S.5-12.
4. Metodika diagnostiki urovnya empaticheskikh sposobnostey V.V.Boyko// Entsiklopediya psikhodiagnostiki. Psikhodiagnostika semi. – Samara: Izdatelskiy dom "Bakhrakh- M". 2009. – s.185 – 187
5. Sayt instituta psihoterapii i klinicheskoy psihologii. Moskva - URL: <https://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=1768>
6. Sayt: PTSD: National Center for PTSD – URL: www.ptsd.va.gov/professional/assessment/adult-sr/mississippi-scale-m-ptsd.asp
7. Stavrovetskiy, Kyrylo Trankvilion. Uchytelne Yevanheliie/ Kyrylo Trankvilion Stavrovetskiy; per. z ts.-sl. B.Krysa, D.Syroid, T.Trofymenko. – Lviv: Svichado, 2014. – 680 s.

8. Tarabrina N.V. *Praktikum po psihologii posttravmaticheskogo stressa* - SPb: Piter, 2001. - 272 s.
9. Education International (EI) European Trade Union Committee for Education (ETUCE) *Study on Stress: The cause of stress for teachers, its effects, and suggested approaches to reduce it. In collaboration with the World Health Organisation .Ref. 7609 – URL: [http://www.convittonapoli.it/usr/uploads/15.1\)%20The%20cause%20of%20stress%20for%20teachers,%20its%20effects,%20and%20suggested%20ap proaches%20to%20reduce%20it..pdf](http://www.convittonapoli.it/usr/uploads/15.1)%20The%20cause%20of%20stress%20for%20teachers,%20its%20effects,%20and%20suggested%20ap%20proaches%20to%20reduce%20it..pdf)*
10. Lauterbach Dean, Vrana Scott, King Daniel W., King Lynda A. *Psychometric Properties of the Civilian Version of the Mississippi PTSD Scale*// *Journal of Traumatic Stress*, Vol. 10, No. 3, 1997 – p.499 – 513.
11. *The Mississippi Scale for Civilian PTSD (CMS)*[Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.clintools.com/victims/resources/assessment/ptsd/cms.html>.
12. Vreven D.L., Gudanowski D.M., King L.A., King D.W. *The civilian version of the Mississippi PTSD Scale: a psychometric evaluation.* // *Journal of Traumatic Stress.* - 1995. - Vol.8(1). - p.91-109.

Кондратенко Л.О., Чекстере О.Ю., Манилова Л.М. Вплив психологічного стресу, викликаного гібридною війною в Україні на професійні спроможності педагогів // *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 1 (13) – co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. –P. 275-284.*